

Ситник О. Українське національне відродження в Закарпатті на зламі 1980 – 1990-х років. УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ. Альманах. 2019. № 1. С. 17–21.

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАКАРПАТТІ НА РУБЕЖІ 1980–1990-х РОКІВ

Олександр Ситник¹

У статті розглядається процес українського національного відродження кінця 1980-х – початку 1990-х років. Основна увага приділяється участі в ньому культурно-національних товариств і громадсько-політичних організацій краю. Відзначається, що збереження національної свідомості закарпатських українців було пов'язане з відродженням товариства «Просвіта» на Закарпатті. Зауважено, що український етнос на Закарпатті був і залишається провідним і домінантним. Наголошено, що участь у національно-культурному житті краю сприймалася багатьма закарпатцями одним із тих засобів, завдяки котрому була б можливою, в майбутньому, розбудова українського державотворення.

Ключові слова: українське національне відродження, закарпатські українці, культурно-національні товариства, національна свідомість, громадсько-політичні організації.

На Закарпатті, як і в Україні загалом, процес національного відродження розпочався в другій половині 1980-х років. Особливо він активізувався на рубежі 1980–1990-х років, коли культурно-національні товариства стали суттєвою основою формування громадсько-політичних організацій і перших партій національно-демократичного спрямування в Україні.

Закарпатське обласне Товариства української мови імені Тараса Шевченка (ЗТУМ), що постало на початку 1989 року, проводило активну пропагандистську діяльність стосовно якнайширшого застосування української мови в державному

¹ Олександр Ситник, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії, археології і філософії Мелітопольського державного університету імені Богдана Хмельницького, Мелітополь, Україна, e-mail: oleksander_sytnyk@i.ua

діловодстві, вимагало перейменування вулиць, рекламних вивісок, інших інформаційних засобів на українську мову, реагувало на будь-які спроби зневажити рідну мову. Завдяки старанням членів товариства почався процес найважливішого завдання тогочасних трансформаційних змін – боротьба за незалежність України через усвідомлення національно-культурної ідентичності й політичної нації.

Як наголосив М. П. Тиводар, процес національно-культурного відродження на Закарпатті був доволі складним. Оскільки національно-культурне відродження українців, як і інших етносів, можливе лише за умови пробудження інтересу до власної історії, до свого походження та національно-культурних традицій. Цей процес охопив всі регіони України. Це дало можливість українцям відчувати себе жителями й патріотами своїх міст сіл, районів, країв, всієї рідної землі. Масове виникнення різноманітних культурно-освітніх і громадсько-політичних груп і організацій сприяло тому, що цілі групи українців почали усвідомлювати свою етнічну приналежність. Адже відроджувана національна свідомість стає єдиним реальним фактором протистояння асиміляції й збереження етнічної приналежності українців [11, с. 80]. Саме збереження національної свідомості закарпатських українців було пов'язане з відродженням товариства «Просвіта» на Закарпатті.

Слід зазначити, що протягом серпня – вересня 1989 року в середовищі молодих інтелігентів і студентів Ужгорода почалося формування міського товариства «Просвіта», яке організаційно створювалося в рамках Народного Руху України за перебудову [5, с. 174]. І вже з жовтня 1989 року ужгородські просвітяни почали проводити регулярні щотижневі зібрання – віче, місце народних зборів біля пам'ятного знаку Т. Шевченку на одній із набережних Ужгорода [8, с. 25].

Згідно Постанови Ради Ужгородської територіальної організації Народного Руху України від 21 вересня 1990 року планувалося проведення установчої конференції по відродженню на Закарпатті товариства «Просвіта» в м. Ужгороді 23 грудня 1990 року [10, с. 3]. Саме товариство «Просвіта» стало спадкоємцем товариства «Просвіта» в 1920-1930-х років.

Безперечним центром українського національного відродження на Закарпатті була крайова організація Народного Руху. Оскільки боротьба за незалежність України первісно

відбувалася у формі самоусвідомлення мовно-культурної ідентичності та політичної самодостатності поневоленої нації, тому цей процес видався нелегким, зтяжним й нерідко болісним у подоланні стереотипів викривленого історичного мислення. Вони були нав'язані протягом десятиліть правлячим режимом, котрий проводив системну політику асиміляції та русифікації української нації при зовні привабливому антуражі [7, с. 392]. Не дивлячись на такого роду тенденції український етнос на Закарпатті був і залишається провідним і домінантним.

Протягом періоду незалежності в Україні було створено близько 400 національно-культурних осередків різного статусу (обласного, районного, міського [12, с. 31].

Вже від другої половини 1988 року на Закарпатті спостерігався спалах громадської активності та інтерес до національного відродження. Це стосувалося мовного питання, проблем екології, взаємин держави та церкви. Внаслідок цього й виникали різного роду неформальні організації. Провідна роль у цьому процесі належала творчій інтелігенції [7, с. 392]. Процес формування громадських організацій та об'єднань в Закарпатській області був зумовлений низкою чинників: появою демократичних відносин та плюралізму думок, історико-політичними традиціями регіону, зростанням ідеологічного протистояння в суспільстві, активізацією громадсько-політичних рухів і напрямів, прагненням відродження культурно-духовних цінностей, соціально-економічними проблемами, потребою захисту навколишнього середовища й вирішення екологічних проблем.

Громадські організації в Закарпатській області формувались в умовах виникнення конфліктів між окремими соціальними й політичними групами населення. Ці конфлікти зародилися в процесі кризи владних відносин, не вирішення економічних і екологічних проблем в роки радянської перебудови. Умови, що склалися, призвели до змін не тільки у свідомості людей, а відтак і на громадсько-політичну та культурно-духовну сфери суспільного життя. М. М. Басараб і М. Ю. Токар зауважили, що однією з основних передумов виникнення громадсько-політичних організацій у Закарпатській області все ж став процес демократизації всіх сфер соціально-політичного, культурно-духовного, економічного життя. Цей процес викликав активність серед усіх соціальних верств населення краю і прискорив

становлення політичного плюралізму [4, с. 59]. При цьому, від самого початку становлення громадські організації мали неформальний характер і статус. Їм були притаманні такі риси й особливості як: стихійний процес формування, розбудова структур «знизу» під впливом народної ініціативи, об'єднання громадян на основі спільних інтересів й особистих стосунків, відсутність на початковому етапі чіткої тактичної програми в досягненні статутних завдань. Новим у діяльності громадських організацій було обрання, а не призначення лідера організації, визнання його авторитету та компетентності у відповідному напрямку, консолідація членів та прихильників на основі певної ідеї тощо.

У Закарпатській області процес активізації неформальних товариств носив акумулюючу роль у здійсненні важливих суспільних перетворень. Історичне значення й роль багатьох тоді ще неформальних громадських організацій важко переоцінити. Вони фактично створили масову соціальну базу й широке підґрунтя для виникнення потужного національно-демократичного руху з найрізноманітнішими його проявами. І культурно-просвітницька орієнтація займає тут далеко не останнє місце. Ще важливішим фактом їх функціонування стало те, що згадані об'єднання сприяли формуванню в тогочасному суспільстві ідей державотворчого змісту, скеровували громадян до вирішення найактуальніших питань тогочасності. Упродовж лише 1990 року в Закарпатській області відбулося понад 40 мітингів. Особливо активними організаторами таких акцій виступали осередки НРУ за перебудову, «Просвіта», інші товариства. Це викликало дедалі більше занепокоєння у владних і партійних функціонерів. На численних зібраннях комсомольського й партійного активів керівниками наголошувалося на контролі партійними осередками за діяльністю як окремих осіб, так і цілих об'єднань громадян, а також на недопущенні поширення ними «антидержавницьких ідей». Підтвердженням цього слугує й цікавий документ, який називався «Про деякі тенденції розвитку політичної ситуації в області». У його змісті як де-факто підкреслено неабияку активність неформальних громадських організацій і особливо наголошено на політизації культурно-освітніх об'єднань громадян. Це саме стосувалося й крайових періодичних видань, зокрема друкованого органу Закарпатського обласного комітету комсомолу газети «Молодь Закарпаття» й університетської газети

«Ужгородський університет». Як зазначалося в згаданому документі саме через ці газетні площі проводиться пропаганда національних ідей, які палко афішуються «самодіяльними» громадськими організаціями, серед яких називався і Народний рух за перебудову. Через це, бюро обкому комсомолу, а також партійному комітету Ужгородського державного університету в неоднозначній формі дали зрозуміти недопустимість продовження цього, а редакторів згаданих видань попередити за «необ'єктивне, тенденційне відображення громадсько-політичної ситуації в області». В таких умовах відбувалося становлення й здійснювали свою діяльність перші громадські організації в Закарпатті, котрі стали в авангарді суспільно-політичної думки й скеровували маси на здобуття Україною незалежності. Таким чином, в загальнореспубліканському контексті процес створення та діяльності націонал-патріотичних організацій відбувався в еволюційному напрямку від культурно-просвітницького до громадсько-політичного. Їх активність адекватно залежала від імпульсів суспільно-політичного життя в державі та була своєрідною реакцією на тоталітарні катаклізми тогочасності. Цей рух мав і свої регіональні особливості, зокрема, в Закарпатті. Діяльність багатьох громадських організацій краю в більшій чи меншій мірі носила й суспільно-політичний характер (УГС, НРУ за перебудову), проте одним із ключових в їх діяльності залишався культурно-просвітницький спектр, оскільки розуміння впливу на масову свідомість через адекватне пояснення національно-культурних коренів та врахування суспільних реалій носили більш влучний зміст в процесі вирішення поставлених перед громадою завдань [4, с. 58, 59].

Якщо на теренах республіки своєю активною діяльністю виділялися Українська Гельсінська Спілка (УГС), Народний рух України за перебудову, Товариство української мови ім. Тараса Шевченка (ТУМ), історико-просвітницьке товариство «Меморіал», екологічне громадське об'єднання «Зелений світ», то на Закарпатті поряд з цими організаціями найбільший пласт громадсько-політичної, а в тому числі й культурно-просвітницької роботи взяли на себе осередки культурно-освітнього товариства «Просвіта», Краєзнавчого об'єднання ім. О. Митрака та ін. Їх структура на перших порах носила довільну форму, а фіксація членів організацій не була обов'язковою. Більше того, більшість товариств визнавали

можливість одночасного перебування в лавах різних громадсько-політичних та культурно-просвітніх об'єднаннях. Усі названі вище товариства стали інтегративним центром, навколо якого піднімалися й вирішувалися найактуальніші питання тогочасності, а саме – повернення історичної справедливості й ліквідація «білих плям» в минулому, відновлення прав української мови й надання їй державного статусу, а також забезпечення екологічної безпеки, збереження навколишнього середовища, особливо у світлі наслідків Чорнобильської катастрофи 1986 року. Слід відзначити, що характерною рисою цього процесу була й швидка політизація цих формально неполітичних громадських організацій. Але спільною рисою можна назвати й ідеологічну інтеграцію. Саме цей ідеологічний чинник давав можливість закарпатським громадським організаціям протистояти спробам реанімувати сепаратистські настрої населення й, навіть під маскуванням вільної економічної зони, чи інших аналогічних проявів, за допомогою владних інституцій. М. М. Басараб вважає, що незважаючи на це, пріоритетними напрямками діяльності згаданих товариств було все ж таки проведення масових усвідомлюючих акцій, відродження національно-культурного потенціалу українців Закарпаття, повернення із забуття імен багатьох національно-патріотичних історичних постатей, відновлення народних традицій. На цьому фоні логічним виглядає позиція провідників культурно-просвітніх організацій, котрі закликали до збереження історико-культурної спадщини закарпатців і на відповідній основі формування нових умов національно-культурного життя громадян [1, арк. 54, 55].

Щодо діяльності Української Гельсінської спілки на Закарпатті, то її тут представляли як політичні в'язні, так і молода інтелігенція краю. Згідно свідчення одного з засновників і голови обласної організації УГС О. Ороса, після його повернення з радянських таборів Далекого Сходу в липні 1988 року він почав формування обласної організації УГС. Однак, такого роду діяльність викликала всілякий спротив з боку партійних чиновників й агентів спецслужб, які постійно стежили як за самим О. Оросом, так і за людьми, з якими він намагався навести ділові контакти [9]. У 1989 році була проведена перша установча обласна конференція УГС, на котрій було обрано її керівний склад. Головою УГС у Закарпатській області було обрано кандидата технічних наук О. Ороса, а заступником – колишнього політв'язня П. Кампова.

Окрім цього на конференції визначились із формою діяльності товариства [3, с. 82, 83].

На конференції обласного активу УГС 9 травня 1990 року в м. Мукачево було прийнято рішення про реорганізацію Крайової УГС в обласну організацію УРП. Таким чином, на основі обласної організації УГС відбулося формування нової політичної сили – першого осередку політичної партії демократичного типу. Головою Закарпатської обласної організації УРП було обрано О. Ороса. Особливо важливим у роботі Закарпатської УГС – УРП було виховання молоді в національному дусі, подолання в неї страху перед тоталітарним режимом [2, с. 30, 31, 41]. Фактично УГС пройшла шлях від правозахисної громадської організації до партійної політичної сили. У подальшому УГС відіграла досить активну роль у відновленні державотворчих процесів і звільнення України з-під впливу СРСР [6, с. 74, 75]. Слід відзначити, що Українська Гельсінська Спілка на рубежі 1980-х – 1990-х років проявляла дещо більшу активність на Закарпатті ніж на Донеччині.

Слід наголосити, що на Закарпатті провідними ініціаторами процесу українського національного відродження на Закарпатті на рубежі 1980-х – 1990-х років були громадсько-політичні та культурно-освітні організації й товариства. Вони також відіграли важливу роль у руйнуванні комуністичної командно-адміністративної системи. Участь у національно-культурному житті краю сприймалася багатьма закарпатцями одним із тих засобів, завдяки котрому була б можливою, в майбутньому, розбудова українського державотворення.

Список використаної літератури:

1. Басараб М. М. Роль громадських організацій Закарпаття в державотворчих процесах наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Ужгород, 2007. 244 с.
2. Басараб М. М. Українська Гельсінська Спілка в Закарпатті. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2006. 68 с.
3. Басараб М. М. Українська Гельсінська Спілка в Закарпатті: організація та труднощі діяльності. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія*. Вип. 15. Ужгород: «Вісник Карпат», 2005. С. 82 – 85.

4. Басараб М. М., Токар М. Ю. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття): монографія. Ужгород: Вид-во «Карпати», 2009. 336 с.
5. Басараб М. М., Токар М. Ю. Крайова «Просвіта» : відродження організації та її статутні документи. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія*. Вип. 11. Ужгород: «Вісник Карпат», 2004. С. 172 – 179.
6. Дмитрук О. Вплив закордонних організацій на роль УГГ – УГС у процесі українського державотворенн. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія*. Вип. 18. Ужгород: Вид-во «Говерла», 2007. С. 71 – 76.
7. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / За ред. М. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. 720 с.
8. Календар «Просвіти» на 1991 рік. Ужгород, 1991. 108 с.
9. Орос О. УГС на Закарпатті. *Карпатська Україна*. 1990. Березень (№ 1). С. 2
10. Постанова Ради Ужгородської територіальної організації Народного Руху України від 21 вересня 1990 р. «Про проведення в м. Ужгороді конференції по відродженню на Закарпатті товариства «Просвіта». *Матеріали установчої конференції по відродженню на Закарпатті товариства «Просвіта»*. Ужгород, 1991. С. 3 – 4.
11. Тиводар М. П. Закарпаття: народознавчі роздуми. Ужгород: Карпати, 1995. 208 с.
12. Токар М. Ю. Етнічна палітра громадських організацій Закарпаття. *Регіоналістика: інформаційно-аналітичний журнал науково-дослідного інституту політичної регіоналістики*. № 1. Ужгород, 2011. С. 31 – 34.